

VÝZKUM DIDAKTICKÉHO MYŠLENÍ UČITELŮ V OBLASTI TÉMAT OSOBNOSTNÍ A SOCIÁLNÍ VÝCHOVY

Josef Valenta

Abstrakt: Příspěvek se zabývá sledováním způsobu uvažování učitelů o průřezovém tématu „osobnostní a sociální výchova“ (v RVP ZV a G) a jeho didaktické transformaci do praxe. Zjištěné výsledky slouží k vytváření teoretických konceptů, které slouží ke zdokonalení praktické didaktické přípravy (a didaktického myšlení) v této oblasti (např. „jádrová činnost metody“, „míra zosobnění učiva“, „smysl cíle“ atd.). Výběr z užitých metod: pozorování reálného jednání učitelů při realizaci OSV v ukázkových hodinách; pozorování reálného jednání učitelů při realizaci prvků OSV v běžných hodinách; pozorování reálného jednání studentů oboru „pedagogika“ při jejich vlastních, cvičných hodinách; rozhovory s vyučujícími; rozhovory s pedagogy-experty na metodiku osobnostní a sociální výchovy; analýzy metodik atd.

Klíčová slova: Didaktika; myšlení; osobnostní a sociální výchova; téma; cíl; metoda; učitel; metody výzkumu

Abstract: *The paper deals with the monitoring of teachers 'ways of thinking about cross-curricular topic' personal and social education and its transformation into teaching practice. Proven results are used to creation of theoretical concepts that serve to improve the teaching of practical training (and didactical thinking) in this area (eg. „core business methods“, „degree of personification of the curriculum“; „meaning of objective“, etc.). Selection of the methodology used: teacher observation of real negotiations on the implementation of OSV in demonstration lessons, observations of real negotiations teachers in implementing elements of the OSV in normal lessons, students conduct observations of the real sector "education" of their own, training classes, interviews with teachers, interviews with teachers experts in methodology, personal and social education, analysis, methodologies, etc.*

Keywords: *Didactics; thinking; personal and social education; topic; goal; method; teacher; research methods*

Ze seminárních prací...:

Příklad 1.

Aktivita: Žákům dáme papír, malovací potřeby, nejlépe prstové barvy k lepšímu cítění prožitku z tvorby a pustíme vhodnou hudbu. Zadáme volné téma – malování pocitů z prožité hudby. Po dokončení výtvorů se udělá vernisáž. Žáci chodí od jednoho obrázku k druhému a dle toho, jak a co v nich daný obraz vyvolává, jak na ně působí, dávají mu názvy, které

pod každý výtvar napíše. Nakonec si dají název i vlastnímu obrázku. V závěru se ponechá prostor pro reflexi prožitého.

Cílem této aktivity je: odreagování, uvolnění, forma relaxace, arteterapie. Příklad 2.

Aktivita: Každý člen týmu obdrží část potrubí. Skupina dostane za úkol vytvořit společně ze svých částí souvislé potrubí pro míček. Toto potrubí skupina musí vytvořit ve vyznačené trase např. ze třídy po schodech, kolem stolu až do cíle. Míček musí být stále v pohybu a jednotliví členové musejí přebíhat ze zadu dopředu (nebo mohou vymyslet jinou taktiku).

Cílem této aktivity je: Žák zdokonalí schopnost komunikovat s ostatními členy za účelem vyřešení problémové situace.

Předchozí dva příklady nechť jsou mottem tohoto příspěvku. Ukazují dva z opakující se modů v didaktickém myšlení pedagogů.¹ Vyjděme z premisy, že „cíl = očekávaný výsledek“, v edukaci tedy (obvykle) změna v osobnosti žáka. Pak ale výrazy jako „forma relaxace“ nebo „arteterapie“ nejsou edukační cíle. Vyjádření cíle u druhé aktivity má sice adekvátní formu, avšak podíváme-li se na popis činností, neshledáváme tu žádné opatření skutečně vedoucí ke zdokonalení komunikace, nehledě na to, že není jasné, co se míní „zdokonalením“ a co bude konkrétně zdokonaleno...

Kurikulární reforma „zavedla“ jako průřezové téma osobnostní a sociální výchovu (dále OSV). Při implementaci do praxe se ukázalo, že bude stát za to věnovat pozornost způsobům uvažování nad převáděním „kurikula životních dovedností“ do přímé práce se žáky. Podobná práce byla (a je) u nás odkazována v běžném diskurzu učitelů i některých teoretiků do oblasti skrytého kurikula, „samovolně se realizujících“ cílů, intuitivní práce či do oblasti osobního příkladu učitele. To je jistě možné a nejde o to podobné „přístupy“ popřít. Životní dovednosti se však staly součástí explicitního kurikula a pak se nám jeví logické klást na práci s nimi stejné didaktické nároky, jako na práci s jiným běžným kurikulem.

Problémy v logice didaktického uvažování nad kurikulem OSV jsme sledovali při našich četných kontaktech s učiteli-účastníky dlouhodobých kurzů OSV.² Vynořovaly se v diskusích, písemných přípravách na výstupy účastníků kurzů i v jejich ukázkových hodinách. Opakující se výskyt problémů nás upozornil, že se nejedná o náhodu a začali jsme jim věnovat soustavnější pozornost. Sledování těchto jevů pokračuje i dnes.³

Podívejme se na vybrané **závěry** a pak na **metody zkoumání**.

Závěry můžeme stručně vyložit takto:

– Pokud jde o kurikulum v oblasti osobnostního, sociálního a morálního rozvoje, pak pedagogům či studujícím pedagogiky, resp. též studujícím učitelství, **schází jasná znalost obsahu pojmů** vztažných k této

¹ Autorky seminárních prací jsou aktivní pedagožky, které studují dálkově.

² Kurzy začínaly v r. 2000.

³ Výsledky jsou důležité pro náplň a metody kurzů didaktiky OSV (FFUK), pedagogiky a psychologie dramatické hry (DAMU) a pro tvorbu chystané monografie o didaktice OSV (pracuje se na ní v současnosti v rámci VZ č. MSM 0021620862 - Učitelská profese v měnících se požadavcích na vzdělávání, hl. řešitelka: prof. Spilková, v souvislosti s nímž vznikl i tento příspěvek).

tématice.⁴ Např. – „brainstorming“. Opakovaně jsme našli, že tento pojem se používá pro označení jakéhokoliv sdělování toho, co si žáci myslí o nějakém tématu či problému nebo pro odpovědi na de facto jakoukoliv otázku. Podobně je to s „aktivním nasloucháním“, které se zaměřuje za jakéhokoliv naslouchání apod.

– V souvislosti s tím vážně i schopnost **praktického rozpoznání pojmy označovaných jevů**. Např.: Při reflexích po skončení aktivity se pedagog zeptá účastníků: „Jaké jste měli pocity?“. Velmi často následuje odpověď, která však obsahuje úsudek nebo popis jiného jevu, než je pocit: „No, udělali jsme to tak rychle, protože Tonda hned přišel na řešení...“. Zajímavé je, že prakticky nikdy jsme nezaznamenali, že by učitel korigoval odpověď směrem k původní otázce po pocitech. Z následujících rozborů s pedagogem vyplynulo, že si vůbec neuvědomují, že odpověď nebyla „o pocitech“.

– Didaktické myšlení komplikuje i **neznalost konkrétní struktury jevů** obsažených v „osnovách“ OSV. Opakovaně sledujeme např. to, že pedagog ví, že jistou aktivitou bude rozvíjet „tvořivost“. Na otázku po tom, rozvoj které z dílčích kreativních schopností tu má probíhat, bývá odpovědí bezradné krčení rameny. Přitom aktivita směřuje např. výrazně k rozvoji rysu zvaného transformace, ale rezignuje na originalitu.

– Neznalost struktury jevů = **komplikace při konkretizaci cílů**. Cíle zůstávají velmi obecné. Např. cíl „uvědomění si sebe sama“ mnoho neříká. Učitel de facto neví přesně, kam má aktivita směřovat. Resp. jen tuší, cítí atd. Ale nikdo nemůže zaručit, že jeho intuice bude spolehlivá ...

– S předchozím souvisejí **formulace cílů**,⁵ které **mívají často podobu formulace tématu**, tedy jakési jednotky učiva. Např.: „Cíl: kooperace“.

– Jako problém se objevuje i **záměna cíle a úkolu**. Jako edukační cíl vidíme formulaci „žák s ostatními přemístí stůl do jiné části místnosti“.

– S tím souvisí i **problém zvýšené orientace na kognitivní cíle**.⁶ Vyústění OSV vidíme v rovině praktického jednání. Nepopíráme, že takové jednání se nezdá opírat o vědomosti. Nicméně u behaviorálního kurikula nevystačíme s cíli typu: „žák vysvětlí ...; ... popíše...; ... charakterizuje...“.

– S cíli orientovanými „logicko-verbálně“ či „kognitivně“ souvisí i **častý výskyt poměrně neurčitých cílů typu „uvědomí si“**. Např. „Žák si uvědomí, že každý člověk je jiný.“ Ano, pokud žák něco takového ještě

⁴ Běžně se tu – naopak – operuje s „folkovým“ pojetím obsahu pojmů.

⁵ Z formulací cílů se odvažujeme odečítat bázi znalosti a respektování didaktické logiky práce s cílem a didaktickou znalostí učiva. Didaktickou logikou v tomto příspěvku myslíme prioritně smysluplnou a věcně adekvátní vazbu mezi tématem a jeho vyjádřením v jednotkách učiva, tomuto učivu adekvátní formulaci cíle a k tomu opět adekvátní a logickou volbu metody, která by skutečně naplňovala „právě tento“ cíl.

⁶ Jde o jev zcela logický. Škola je dlouhodobě orientována k plnění kognitivních (sc. v tomto případě „poznatkových“) cílů. Tuto tendenci podporují i některé inovativní přístupy, které sice zdokonalují kognitivní učení, ale napomáhají současně udržování snížené pozornosti vůči cílům prožitkovým a behaviorálním.

neví, pak je dobré, když si to uvědomí. Ale co dál? ⁷ Nejedem zloděj si uvědomuje, že kráste se nemá, ale krade...

– S řečenými problémy pak souvisí to, že v praxi **se „rozvazuje“ logika vztahu „cíl – metoda“** – metoda neučí tomu, co si učitel myslí, že učí. Nebo tento vztah učitel nemá pod kontrolou. *Cílem lekce bylo „probuzení schopnosti empatie“. Vyučující zvolila jako metodu analýzu textu, který popisoval neveselý život africké holčičky. Již z následné reflexe četby se žáky vyplývalo, že tito se zmocnili tématu vesměs velmi racionálně. Rozbírali život holčičky. Litovaly ji, ale projevy skutečné empatie jsme (zcela logicky) nezaznamenali. Vyučující se domnívala, že cíl by naplněn.*

Co dělat? Učit pedagogy porozumění psychickým jevům, složkám osobnosti, mechanismům učení atd. a učit je jejich praktickému rozpoznání. Učit i didaktické znalosti témat OSV. Žádoucí je tu vznik **speciálních kurzů psychologie** (a současně i neuro-psychologie, humánní etologie atd.). To zaprvé. A dále?

Co můžeme udělat z hlediska didaktiky? Identifikace problémů nás přiměla hledat kategorie, které by pomohly k efektivnějšímu pochopení didaktických jevů. Pro didaktiku OSV jsme tak stanovili **kategorie, které nám pomáhají zpřesňovat myšlení pedagogů OSV:**

➤ **Smysl cíle.** Koncept nabádá k prověrce cílových formulací. *Jaký má stanovený cíl smysl z hlediska praxe-životy-profese účastníka?; z hlediska jeho sociální role?; z hlediska jím pocítovaných potřeb?; Jaký má smysl, že si „uvědomí“ svou pozici ve třídě? Není třeba ještě další cíl? ...*⁸

➤ **Jádrová činnost metody.** Jde o činnost, která se nachází v samé podstatě toho, co žák (jeho „organismus“) skutečně musí začít dělat, když se učí tou či onou metodou.⁹ Uvažování o jádrové činnosti metody nás nutí ujasnit si „operacionalizovanou podobu cíle“. *Má-li se žák v rámci subtématu „rétorika“ učit „správně dýchat“, nestačí výklad. Učitel musí použít metodu „aktivující“ břišně-brániční dýchání, vyklenutí břicha při nádechu – to je také konkrétní cíl učení se správnému dýchání.*

➤ **Polarita „cíle rozvojové/edukační“ a „cíle provozní/úkolové“.** Ta umožňuje odlišit kategorii „cíle“ a „úkol“¹⁰ (*cílem je – zjednodušeně řečeno – zdokonalení pohybové koordinace při společné činnosti skupiny, úkol je přemístit skříň*).

➤ **(míra) Zosobnění učiva.** Učivo můžeme sledovat mj. na ose „učivo, které se žáka osobně a jeho života de facto nedotýká (např. učivo o rostlinstvu afrických savan)“ --- „učivo, které se ho bytostně osobně dotýká (jde o jeho vlastní /např./ sociální dovednosti)“.¹¹ Kategorie nám

⁷ Nezabavujeme se touto kategorií cíle odpovědnosti za to, jak bude žák jednat? Není to trochu alibistický cíl?

⁸ Ovšem i tato úvaha se dá „zvládnout“ na nebezpečně obecné bázi a pak ztrácí funkčnost...

⁹ Citováno z rukopisu článku autora tohoto příspěvku „Metody pro výuku osobnostní a sociální výchovy (OSV)“, který byl odeslán k edici na Metodický portál RVP.

¹⁰ A potažmo i kategorii „téma“.

¹¹ S řadou „mezistupňů“.

připomíná, že témata OSV máme nazírat jako učivo vysoce zosobněné. Nejde tu o (např.) o „jakousi“ asertivnost, ale o „právě mou“ asertivnost.

Metody zkoumání. Sledování jevů nezačalo jako výzkum, nýbrž nastalo samovolně.¹² V práci s učiteli a studenty se začaly některé jevy opakovat a samy „připomínat“. Teprve pak jsme započali se spíše **akčním výzkumem**.¹³ V současné době zjišťujeme, zda již izolované jevy budeme v praxi nalézat znovu a zda se vyskytnou jevy „nové“.¹⁴ Výsledky našich šetření nás vedou ke změnám učiva a metod zejm. didaktiky OSV, a tvorbě studijních opor reagujících na uvedené problémy.¹⁵ Dopady těchto měněných instrumentů na myšlení sledujeme (v současnosti hlavně) v tzv. praxi OSV na FFUK, ve studentských denících z praxí OSV a v seminárních pracích z didaktiky OSV. K resumé zatím přistupujeme s největší opatrností, nicméně můžeme říci, že při evaluaci dosažených změn v uvažování našich studentů ještě přímo v době jejich studia na katedře shledáváme pokrok v aplikaci logických postupů při konstrukcích „téma (učivo) – cíl – metoda“. Největší problém však zůstává v kvalitě znalostí a praktického rozpoznání jevů, které jsou učivem OSV. Změnu by přineslo zavedení předmětu vyučujícího „didaktické znalosti“ učiva OSV.

Pokud jde o **vlastní metody a zkoumané osoby** – využili jsme (resp. využíváme) následujících metod:

– analýzy příprav učitelů z praxe na lekce OSV; – pozorování reálného jednání učitelů při realizaci OSV ve třídě; – pozorování reálného jednání studentů oboru „pedagogika“ při jimi vedených „cvičných“ hodinách na fakultě; – rozhovory / analýzy po lekcích; – analýzy charakteristik metod OSV vytvořených studenty pedagogiky a analýzy jejich rozborů těchto metod; – rozhovory s pedagogy-experty na poli práce s kurikulem životních dovedností a metodikou osobnostní a sociální výchovy; – analýzy metodických materiálů; – analýza vlastní praxe.

– **Analýzy příprav učitelů z praxe na lekce OSV.** Máme k dispozici cca 200 příprav zahrnujících prioritně nebo „těž“ práci s tématy OSV.¹⁶ Cílem bylo sledovat: a) jak konkrétně jsou formulovány cíle; b) nakolik je téma hodiny a k němu vztažený cíl v logickém souladu s navrženou metodou (resp. s její jádrovou činností).

– **Pozorování učitelů při realizaci OSV ve třídě.** Pozorovali jsme cca 30 vyučovacích hodin s žáky, které máme k dispozici na DVD¹⁷ a cca

¹² Cca v již zmíněném roce 2000.

¹³ V souladu s jeho definicí u Walterové 1994 (s. 25).

¹⁴ Což lze říci např. o zmíněném nerozlišování cílů edukačních a provozních, které se objevilo pravděpodobně v souvislosti s popularizací metodiky formulace cílů na bázi využití aktivních sloves..

¹⁵ Viz např. „*Studijní opora k předmětu didaktika OSV*“ připravená pro studenty kombinovaného studia pedagogiky na FFUK v Praze nebo zatím stále neukončená série článků vycházejících v online „časopisu“ (má ISSN) *Metodický portál RVP*.

¹⁶ Materiál byl shromážděn v rámci projektu Dokážu to? (AISIS Kladno; 2000-2006) a projektu Zavádění osobnostní a sociální výchovy do školních vzdělávacích programů (Odyssea Praha; 2005-2007).

¹⁷ Materiál též z projektu Inovativní přístupy ve vyučování praktický výcvik ke zlepšování kvality vzdělávání 2005-2007 (Služba škole Mladá Boleslav).

stejný počet hodin přímo ve školách. Dále necelou stovku ukázkových hodin učitelů („žáky“ byli kolegové). Cílem bylo sledovat formy didaktické transformace učiva do učebních činností (porovnání ohlášeného tématu OSV a cíle lekce s realizovanými metodami a jednáním žáků při činnostech vyvolaných těmito metodami).

– **Pozorování studentů oboru „pedagogika“ při „tréninkových“ hodinách na fakultě.** Sledujeme tyto jevy: - aktuální úroveň myšlení studentů v linii „téma/učivo – cíl – metoda“; - problémy s pochopením a aplikací didaktické logiky v této linii v situaci, kdy se jí studenti teprve učí a kdy se jí pokoušejí aplikovat na cvičná témata; - logickou výstavbu lekcí ve cvičném praktiku studenti („žáci“ = spolužáci).

– **Rozhovory / analýzy po lekcích.** Na všechny formy přímého pozorování navazují reflektivní rozhovory. Vyučující vysvětlují, proč volí téma, proč cíl formulovali tak, jak ho formulovali, jaký má smysl, proč přiřadili právě „tuto“ metodu, jaká je vazba jádrové činnosti metody a cíle.

– **Analýzy charakteristik a rozborů metod OSV vytvořených studenty pedagogiky.** Jde o rozbor seminárních prací, v nichž musí studenti analyzovat typické metody (aktivity) OSV z hlediska vztahu jádrové činnosti k stanovenému tématu a cíli. Zajímá nás znalost pojmů/jevů a logické vazby mezi prvky didaktické struktury. Částečně sledujeme podobné zaměření i v diplomových pracích.

– **Rozhovory s pedagoggy-experty na poli práce s kurikulem a metodikou osobnostní a sociální výchovy (resp. dramatické výchovy).** Jde o rozhovory s absolventy studijní specializace „pedagogika osobnostně sociálního rozvoje“ (katedry pedagogiky FFUK);¹⁸ s didaktiky katedry pedagogiky a VÚP; s rozhovory s několika učiteli praktikujícími OSV ve školách. Cíle jsou rozmanité podle typu respondentů. U absolventů primárně sledujeme jejich způsob uvažování při řešení problémů jejich praxe¹⁹. S didaktiky ověřujeme naši vlastní logiku v chápání sledovaných jevů. V rozhovorech s učiteli pak nesměrujeme debatu do určité oblasti, ale sledujeme, o čem tyto pedagogové ve vztahu k OSV sami hovoří.

– **Analýza metodických materiálů.**²⁰ Zajímá opět to, jak se autoři vyrovnávají s obsahem užívaných pojmů, s operacionalizací témat a logickou vazbou mezi tématem, cílem a metodou.

– **Analýza vlastní praxe.** Sledujeme vlastní způsob uvažování při koncipování svých lekcí, specificky pak při vytváření vlastních metod (nebo inovovaných variant metod běžných) pro studenty nebo klienty kurzů osobnostně-sociálního rozvoje. Sledujeme jádrové činnosti a jejich vazbu na naše cíle jak během aktivity tak i v reflexích po aktivitě. A na tomto základě pak měníme postupy v lekcích didaktiky OSV.

¹⁸ ... a kteří, krom toho se tak či onak zabývají kurikulem a metodikou OSV, sami též učili nebo učí OSV na základních a středních školách...

¹⁹ Obvykle jde o vytváření výstupů z OSV, vytváření modelových formulací cílů, modelových hodin, manuálů metod OSV atd.

²⁰ Ve vztahu k některým tématům OSV (např. mezilidské vztahy; zvládnání různosti lidí; umění učit se).

Závěrem chceme říci, že kurikulum osobnostní a sociální výchovy je zatím pro naše učitele poněkud specifické. Proto hodláme způsob jejich myšlení v této oblasti i dále sledovat.

Použité zdroje

- PEKÁRKOVÁ, A., VALENTA, J. Učitel a mezilidské vztahy ve třídě jako součást kurikula. In Krykorková, H., Váňová, R., (eds.) *Učitel v současné škole*. Praha: Karolinum 2010, s. 95 – 118. ISBN 978-80-7308-301-4.
- VALENTA, J. Kurikulum životních dovedností (témata a problémy). *Pedagogika*, č. 2, 2009, s. 198-214. ISSN 0031-3815.
- VALENTA, J. Volba konkrétní metody (techniky, hry, aktivity) pro osobnostní, sociální, morální rozvoj v rámci OSV. [online]. *Metodický portál RVP*. Praha: VUP 2009. ISSN 1802-4785. Dostupné na: <http://www.rvp.cz/clanek/375/3216> nebo <http://old.rvp.cz/sekce/426> nebo <http://clanky.rvp.cz/clanek/c/zvoa/3216/volba-konkretni-metody-techniky-hry-aktivity-pro-osobnostni-socialni-moralni-rozvoj-v-ramci-osv.html>.
- VALENTA, J. Učivo jako součást žákova života. [online]. Metodický portál RVP. Praha: VUP 2008. ISSN 1802-4785. Dostupné na [www: http://clanky.rvp.cz/clanek/o/z/2182/ucivo-jako-soucast-zakova-zivota.html](http://clanky.rvp.cz/clanek/o/z/2182/ucivo-jako-soucast-zakova-zivota.html).
- WALTEROVÁ, E. Akční výzkum v podmínkách české školy. In Český pedagogický výzkum v současných společenských podmínkách. Sborník z 3. mezinárodní konference ČAPV. Brno : MU, 1995, s. 24 – 29. ISBN 80-7204-083-9.

Kontakt na autora

doc. PhDr. Josef Valenta, CSc.
Katedra pedagogiky FFUK (Celetná 20, Praha 1)
Katedra výchovné dramatiky DAMU (Karlova 26, Praha 1)
E-mail: josef.valenta@ff.cuni.cz